

AZERBAIJAN'DA SOVYET REJİMİNİN KURULUŞU VE SOVYET KARŞITI AYAKLANMALAR

THE FORMATION OF THE SOVIET REGIME IN AZERBAIJAN AND ANTI-SOVIET RIOTS IN AZERBAIJAN

Burcu ÖZDEMİR

Arş. Gör. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ozdemirburcu85@gmail.com

Makale Bilgisi

Türü: Araştırma makalesi
Gönderildiği tarih: 28 Şubat 2023
Kabul edildiği tarih: 26 Nisan 2023
Yayınlanma tarihi: 20 Haziran 2023

Article Info

Type: Research article
Date submitted: 28 February 2023
Date accepted: 26 April 2023
Date published: 20 June 2023

Anahtar Sözcükler

Azerbaycan; Sovyetler Birliği; Gence İsyanı; Sovyet Karşiti Ayaklanmalar

Keywords

Azerbaijan; Soviet Union; Ganja Revolt; Anti-Soviet Uprisings

DOI

10.33171/dtcjournal.2023.63.1.2

Öz

Azerbaycan'da 1918-1920 yılları arasındaki kısa süreli bağımsızlık sürecinin ardından, 28 Nisan 1920 tarihinde Sovyet egemenliği tesis edildi. Sovyet idaresi altındaki Azerbaycan'da, 1920'li yılların başlarında ve 1930'lu yıllarda çeşitli sebeplerle çok sayıda ayaklanma meydana geldi. İsyancılar, Devlet Siyasi İdaresi'nin (GPU) raporlarında "eşkıya" (bandit/ бандит) olarak adlandırılmıştır. İsyanlardan en önemlisi, 1920 Gence ayaklanmasıdır. 25-26 Mayıs 1920'de Gence şehrinde başlayan bu isyan, 6 gün sürecek. Gence isyanı belirgin bir siyasi karaktere sahipti. Ayaklanmanın amacı Azerbaycan'ı Sovyet işgalinden kurtarmak ve komünist rejime son vermektir. 25-26 Mayıs gecesi başlayan ayaklanma sırasında isyancılar hızla kontrolü ele geçirdi. 29 Mayıs'ta isyancılara yapılan Bolşevik saldırısı başarısızlıkla sonuçlandı ve ardından Ordu Komutanlığı şehirdeki askeri gücünü daha da güçlendirdi. XI. Kızıl Ordu Komutanlığı Gence'ye takviye kuvvetler sevk etti. Sovyet yetkililerinden gelen bilgilere göre, Bolşeviklerin 31 Mayıs'taki saldırısı, o gün ayaklanmanın bastırılmasına yol açtı. İsyan akşamı kadar tamamen sonlandırıldı. Gence ayaklanmasından sonra Mayıs 1920'de Karabağ'ın çeşitli şehirlerinde (Şuşa, Ağdam, Barda) yeni protestolar ve huzursuzluklar baş gösterdi. 1920'li yıllar boyunca meydana gelen ve Sovyet yönetimini oldukça uğraştırmış görünen bu isyanlardan sonra, bu kez Sovyet yönetiminin 1930'larda başlattığı kolektifleştirmeye karşı bir tepki olarak ayaklanmalar oldu. Bunlardan ilki, 1930 yılının baharında Nuha'nın Zakatala ilçesinde gerçekleşti. Tüm bu isyanlar, kaynaklarda çoğunlukla, "Sovyet-karşiti isyanlar" olarak tanımlandılar. Peki, bu ifade mevcut durumu açıklayan objektif bir tanımlama mıydı, yoksa aksini iddia etmek mümkün müydü? Bu çalışmada, Azerbaycan'da Sovyet döneminde meydana gelen isyan hareketleri ve bunların hangi sebeplerle meydana geldikleri incelenecektir. Böylece bunların, kaynaklarda tanımlandığı şekilde "Sovyet-karşiti isyanlar" mı oldukları yoksa sadece Sovyet yönetiminin bazı uygulamalarına yönelik hoşnutsuzluğun bir sonucu mu oldukları sorusu cevaplanmaya çalışılacaktır.

Abstract

A short time after independence between 1918-1920 in Azerbaijan, the Soviets seized power on April 28, 1920. Numerous uprisings occurred in the early 1920s and 1930s for various reasons in Azerbaijan under Soviet rule. The rebels are referred to as "bandits" (qachaq) in the reports of the State Political Administration (GPU). The 1920 Ganja was a major uprising. This rebellion, which started in the city of Ganja on 25-26 May 1920, would last for 6 days. The Ganja revolt had a distinctly political character. The goal of the uprising was to liberate Azerbaijan from the Soviet occupation and put an end to the communist regime. During the uprising that started on the night of May 25-26, the rebels quickly took control. On May 29, the Bolshevik attack on the rebels ended in failure and then the XI Army Command further strengthened its military power in the city. The XI Red Army command brought additional forces to Ganja. According to information from the Soviet officials, attack by the Bolsheviks on May 31 led to the suppression of the uprising that day. The rebellion was completely suppressed by evening. In May 1920, a series of protests and civil unrest broke out in several cities of Karabakh (Shusha, Agdam, Barda). After these rebellions that took place during the 1920s and seemed to have bothered the Soviet administration, there were uprisings as a reaction against the collectivization initiated by the Soviet administration in the 1930s. The first uprising took place in the Zakatala district of Nuha in the spring of 1930. All these revolts are often described in the sources as "anti-Soviet revolts". But was this statement an objective description explaining the current situation, or was it possible to claim otherwise? In this study, the uprisings that took place in Azerbaijan during the Soviet period and the reasons for their occurrence will be examined. Thus, the question of whether these were "anti-Soviet uprisings" as described in the sources, or whether they were simply the result of discontent with some practices of the Soviet administration, will be tried to be answered.

Giriş

Azerbaycan'ın Sovyet idaresine girmesinden sonra gelişen isyan hareketleri bazı kaynaklarda Sovyet karşıtı isyanlar olarak tanımlanırken, bazı kaynaklarda ise bölgesel bazlı çetecilik hareketi olarak değerlendirilmiştir. Sovyet idari makamları ise, bu isyanları Çarlık Rusya'sındaki 'Kaçak' hareketiyle bağdaştırarak isyana katılanları 'kaçak'¹ olarak tanımlamıştır. Sovyet idari makamlarının bu terimi kullanmasından, bunları Sovyet idaresine karşı gelişen geniş çaplı bir isyan olarak değil, bölgesel çetecilik eylemleri olarak gördüğünü anlıyoruz.

Kaçak hareketi, Azerbaycan'ın Çarlık Rusya'sının idaresi altına girmesinden sonra çeşitli sebeplerle çıkan isyanları ifade ediyordu. Çünkü halk, yetkililerin zulmünden kaçarak ormanlara sığınan bu kişileri "Kaçak" olarak adlandırmıştı. Kaçak hareketi, Kuzey Azerbaycan'da ve XIX. yüzyılın ikinci yarısında başlamıştı. En yoğun şekilde Bakü'nün Kuba, Şamahı ve Cevad ilçeleri ile Yelizavetpol guberniyasındaki² Yelizavetpol, Kazak, Nuha, Şuşa ve Zengezur ilçelerinde görüldüler. Kaçak hareketine zemin hazırlayan faktörlere gelince, bunlar daha çok köylülerin içinde bulunduğu kötü koşullar, arazi ve su kaynaklarının keskin bir şekilde azaltılması, vergilerin ve yükümlülüklerin artması, Çarlığın sömürgeci göç politikası, köylülere karşı Çarlık görevlilerinin acımasız önlemleri vb. idi (Mahmudov, 2013, s. 56). Çarlık yönetimi Kaçak hareketine karşı çeşitli siyasi tedbirler almış ve askerî güç kullanmıştır (Abdullayeva, 2016, s. 258). Kaçak hareketi, kimi kaynaklarda ulusal bir kurtuluş hareketi olarak anılsa da bunu bir sınıf mücadelesi olarak ele alan kaynaklar da vardır. Bunlardan birinde Kaçak hareketinin ortaya çıkış sebepleri şöyle açıklanmıştır:

1870-90 yıllarında Azerbaycan köylülerinin; beylerin, toprak sahiplerinin ve otokrasinin baskısına karşı mücadelesi yoğunlaştı.

¹ Azerbaycanlılar, 1870-90 yıllarında Çarlık yönetimine, beklerin, toprak sahiplerinin ve otokrasinin baskısına karşı mücadeleye başlamıştı. Kaçaklar, halk tarafından "yetkililerin zulmünden kaçan insanlar" yani kaçak (qaçaq) olarak tanımlandılar (Aliyev, 1995, s. 301). Ancak Sovyet belgelerinde bu terimin, yani "kaçak" teriminin yerine ve bu hareketi tanımlamak için 'eşkıyalık' ya da 'haydutluk' (Rusça: banditizm/ бандитизм) kelimesi kullanılmıştır (Zeynalov, t.y.). GPU yani Devlet Siyasi İdaresi'nin raporlarında da hareket, bu terimle yani eşkıyalık/haydutluk terimiyle ifade edilmiştir (Mamedova, 2012, s. 7).

² Yelizavetpol (Gence) Guberniyası (Rusça: Елизаветпольская губерния), Çarlık Rusya'sı döneminde teşkil edilmiştir. 1860'lı yıllarda Azerbaycan'ın idari taksimatında bazı değişiklikler yapılmış ve Şamahı Guberniyası yerine Bakü Guberniyası kurulurken, Derbent Guberniyası da Bakü Guberniyası'nın bir kazasına dönüştürülmüştür. Tiflis, Erivan ve Bakü Guberniyalarının bir kısmından ise, ayrı bir guberniya -Yelizavetpol Guberniyası- teşkil edilmiştir (Özpinar, 2022, s. 23). O dönemde Yelizavetpol şehri, Bakü ve Erivan ile birlikte Azerbaycan topraklarının esas kısmını oluşturuyordu (Hasanov, 2018, s. 457).

Vergi ödemeyi ve hizmet etmeyi reddetmek, toprak sahiplerinin topraklarını ele geçirmek, mülklerine zarar vermek, beyleri ve kulakları³ öldürmek vb. bütün bunlar, o dönemde köylülerin sınıf mücadelesinin başlıca biçimleriydi. 1870-90 yıllarında Azerbaycanlı köylüler, beylerle ve yerel otoritenin temsilcileri ile silahlı mücadeleye girdiler. Köylülerin en keskin mücadele yöntemlerinden biri ise, Kaçak hareketiydi. Kaçaklar, halk tarafından “yetkililerin zulmünden kaçan insanlar” olarak tanımlandılar. Çoğunlukla toprak sahiplerine ve köyün müreffeh unsurlarına, yerel yetkililere karşı çıktılar (Abdullayeva, 2016, s. 301).

Azerbaycan'ın Çarlık Rusya'sının idaresi altına girmesinden sonra gelişen bu tür isyanlardan ilki, Rusya'nın 1855-56 Transkafkasya seferi sırasında meydana geldi. Rus birlikleri, daha önce Osmanlı idaresi altında bulunan Ahılkelek'e yerleştirildi. Rusların bu hamlesine karşılık, Osmanlı müfrezeleri harekete geçti. Bilindiği gibi, bu müfrezelerde Azerbaycan Türkleri de yer alıyordu. Bunlar özellikle, ünlü Kaçak İşim'in kadrosunun bir parçasını oluşturdu. İşim, 1855 ilkbaharında Lazlar, Kürtler, Karapapahlar ve çoğunlukla Azerbaycanlılardan müteşekkil yeni bir Kaçak müfrezesini topladı. Ancak bu müfreze Rus karakollarıyla baş edemedi. 1864'te bölgenin Ruslar tarafından ele geçirilmesi tamamen sona erdi (Aliyeva, 2018, s. 38, 39).

1880'li yıllarda Kaçak hareketine liderlik eden isimler; birlikleri Kazak, Yelizavetpol, Şuşa, Şamahı, Nahçıvan ve Zengezur'da faaliyet gösteren Tanrıverdi Allah Kulu oğlu ve Ali Hıdır oğluydu. Bir diğer büyük üne sahip isim, 80'li yıllarda ve sonrasında Yelizavetpol'da faaliyet gösteren Kaçak Deli Ali'dir. 80'li yıllarda Kuba'da Kaçaklara bağlı birliklerin sayısı 17 idi. Kuba'da faaliyette bulunan ünlü Kaçaklar, Meşadi Mecid ve Şehzade Vedala idi. XIX. yüzyılın son çeyreğindeki diğer ünlü Kaçaklar; Gence'de Kambar, Karabağ'da Süleyman ve Murtaza, Zakatala'da Yusuf, Kuzey Azerbaycan'ın batı kesiminde Kaçak Kerem, Nuha'da ise Kerim Efendi oğlu Gutgaşenli idi (Abdullayeva, 2016, s. 302).

³ Sovyet literatüründe propaganda amacıyla köy zenginleri bu şekilde tanımlanmıştır. Rusya'da varlıklı köylülerin ortaya çıkışı, 1861 köylü reformundan sonra gerçekleşmiştir. Onlar, bu dönemde kamu arazilerini, evleri ve köylüleri kiralamak ya da satın almak suretiyle güç kazanmıştır. Sovyet döneminde kulak olarak tanımlanan bu grup, Ekim devriminden sonra düşmanca karşılanmıştır. Sovyet yönetiminin kırsal kesimde izlediği politika, orta ve zengin sınıftan köylülere karşı fakir köylülerle iş birliği üzerine temellendirilmiştir. Stalin döneminde, 30 Ocak 1930 tarihinde Komünist Parti Merkez Komitesi'nin aldığı kararlar, köy zenginlerine ait malların müsadere ve sürgününün yolu açılmıştır. Müsadere olunan topraklar kolhozlara dâhil edilmiş, bu sınıfa mensup aileler ise sürgün edilmiştir (Guliyev, 1979, C. 3, s. 201; Conquest, 1986, s. 45).

Kaçak hareketinin tarihinin en önemli şahsiyetlerinden biri de adına destanlar yazılan Kaçak Nebi'di. Onun faaliyetleri sayesinde Kaçak hareketinin merkezi bu dönemde Yelizavetpol guberniyasının Zengezur ilçesi olmuştur. Nebi, Aşağı Molla köylülerinin topraklarını ele geçiren toprak sahibi Memed Bey'i ağır bir şekilde yaralandıktan sonra Kaçak hâline gelmişti. O, pek çok kez tutuklansa da her seferinde hapisneden kaçmayı başarmış ve etrafında savaşçı bir ekip toplamıştır. Kaçak Nebi'nin öncülüğündeki bu hareket, bilhassa 1890'lı yıllarda hükümet yetkililerini bir hayli uğraştırmıştır. Nitekim 1893'te Kafkasya Bölgesi Genel Valisi S. A. Şeremetyev, Yelizavetpol ahalisinin silahsızlandırılması hakkında özel bir talimat vermek mecburiyetinde kalmıştır. Kararnamede evlerde arama yapılması ve ateşli silahlara zorla el konulması talimatı yer alıyordu (Mahmudov, 2013, s. 57, 59). 1895 yılının bahar ayında, Kaçak hareketini önlemek için Yelizavetpol eyaletinde başka önlemler de alındı. A. S. Şeremetyev tarafından alınan bu önlemlerden biri, il sınırlarında yerel halktan sınır müfrezelerinin kurulmasıydı. Ayrıca Yelizavetpol Valisi Prens A. D. Nakaşidze'ye, Zengezur'da Kaçak Nebi'nin birliklerini korumaya çalışan kim varsa tutuklama yetkisi verildi. 1895'in sonlarından itibaren, Nebi'yi öldürmek için faaliyet gösteren özel bir istihbarat birimi, onun hakkında bilgiler toplamaya başladı. Geniş yetkilerle donatılan bu birimin başında, Nahçıvan yöneticisi A. S. Slavçoinsky bulunuyordu. Zaten bundan yaklaşık bir yıl sonra Nebi, 12 Mart 1896'da bir kiralık katil tarafından öldürülecektir. Azerbaycan halkının bu efsanevi şahsiyeti hakkında sonradan çok sayıda şarkılar ve destanlar da yazılmıştır (Mahmudov, 2013, s. 60, 62, 63).

Azerbaycan'da Sovyet iktidarının kurulmasından sonra, yeni yönetime ve onun bazı uygulamalarına karşı huzursuzluklar ve en nihayetinde bazı bölgelerde isyanlar meydana gelmiştir. Sovyet idari makamları bu hareketleri tanımlamak ve belki de etkisini küçümsediğini göstermek için "haydut" terimini yani Azerbaycan dilindeki kullanımıyla "kaçak" ifadesini kullanmıştır. Peki, Sovyet hâkimiyetinin ilk yıllarındaki bu isyanlar gerçekten sadece bir çetecilik faaliyeti miydi, yoksa doğrudan Sovyet rejimini hedef alan geniş çaplı bir isyan hareketi miydi?

Azerbaycan'da Sovyet İktidarının Kurulması

1917 Bolşevik Devrimi'nin gerçekleştiği dönemde Azerbaycan'da Bolşevik ve sol fraksiyonun tek temsilcisi Himmet Partisi'di. Himmet, Ekim 1904'te İslam dünyasının ilk sosyal demokrat partisi olarak kurulmuştu. Sonraları milliyetçi görüşteki Müsavat Partisi'nde göreceğimiz Mehmet Emin Resulzade, Ahmet Ağaoğlu ve Mehmet Hasan Hacınskiy'nin de partinin kurucuları arasında yer almasıydı. Ve

elbette daima bir Bolşevik olarak kalacak olan Neriman Nerimanov'u da zikretmek gerekir. Partinin Gence, Şuşa, Nahçıvan, Culfa ve Tiflis'te de şubeleri açılmıştı (Sadıgov, 2015, s. 168). Himmet Partisi ile aynı dönemde kurulan partilerden bir diğeri, 1905 yılının şubat ayında Gence'de kurulmuştu ve "Sosyal-Federalist Türk Devrim Komitesi" adını taşıyordu. Partinin talepleri arasında Türklere özerklik verilmesi ve Rusya'nın federal bir yapıya kavuşması yer alıyordu. Federal yapı ve özerklik talebini öne süren bir parti de 1905 yılında kurulan "Gayret" Partisi'dir (Attar, 2008, s. 183). Bağirova, bu partinin o dönemde sosyal-demokratlar ve Taşnaklarla birlikte, milletlerarası çatışmayı önlemeye yönelik toplantılara katıldıklarından bahsetmektedir. Gayret Partisi, 1917 Şubat Devrimi'nden sonra yeni bir isimle -Türk Federal Partisi- ismiyle çalışmalarını sürdürecektir (Bağirova, 1999, s. 8). Himmet, Gayret ve Sosyal-Federalist Türk Devrim Komitesi ile aynı dönemde kurulan partilerden biri de Difai'dir. Parti'nin merkezi Bakü'de bulunsa da daha sonra Gence, Şuşa, Ağdam, Bedre, Yevlah, Terter, Nahçıvan'nın yanı sıra Türkiye'nin Kars ve Kuzey Kafkasya'nın Vladikavkaz şehirlerinde de birer şubeleri açılmıştır (Attar, 2008, s. 185). Partinin başında Ahmet Ağaoğlu bulunuyordu ve onun "İrşad" gazetesinde yayınladığı programda partinin amacının o dönemde artan Ermeni-Türk çatışmalarından halkı korumak ve Azerbaycan Türklerinin birliğini temin etmek olduğu anlaşılıyordu (Bağirova, 1999, s. 8).

Rusya'daki Şubat Devrimi'nden sonra, Azerbaycan'da yeni siyasi partiler de kuruldu. Bunlardan biri, 1911'de kurulan milliyetçi ideolojiye sahip olan Müsavat Partisi'ydi ve başkanı Mehmet Emin Resulzade'ydi (Sadıgov, 2015, s. 171). Azerbaycan'daki diğer partiler; Nesip Bey Yusufbeyli'nin başında bulunduğu Âdem-i Merkeziyet Partisi ile Ali Merdan Topçubaşı ve Fethali Han Hoyskiy'nin başında buldukları Bağımsız Demokratik Grup'tu. Liberal-nasyonalist çizgideki bu parti, daima Müsavat Partisi ile ittifak halinde bir siyasi faaliyet yürütmüştür. İmanov, bu birlikteliğin Rusya Kurucu Meclis seçimlerinden itibaren, bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin sonuna dek de devam ettiğini ifade etmiştir (İmanov, 2003, s.63). Bir diğer parti, ümmetçi bir dünya görüşüne sahip olan ve Müslümanları Avrupa emperyalizminden merkeziyetçi bir Rus cumhuriyeti ile koruyabileceğine inanan İttihad Partisi idi (Kaya Kılıç, 2018, s. 684, 685, 694).

Bolşevik yönetimini arzu etmeyen Güney Kafkasya'daki üç cumhuriyet (Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan)¹¹ Kasım'da bir araya gelmiş ve Tiflis'te Maveray-yı Kafkasya Komiserliği (Zakavkom) kurulmuştur. Üç cumhuriyet, bu komiserlikte kendi iç işlerinde tümüyle bağımsızdı (Kaya Kılıç, 2018, s. 687, 688).

Ancak bu komiserlik uzun ömürlü olamadı. 1918 yılının şubat ayında Tiflis'te gerçekleştirilen ve Kafkasya'dan Rusya Kurucu Meclis'ine seçilen milletvekillerini bir araya getiren toplantıda, mevcut sorunların yerel Kafkasya Hükümeti oluşturularak çözüme kavuşturulması kararı alındı. Bunun üzerine, Kafkasya Komiserliği kendisini feshetti ve 23 Şubat 1918'de Kafkasya Seym'i kuruldu. Ancak Seym'i oluşturan Gürcüler, Azerbaycanlılar ve Ermeniler fiili olarak bağımsız hareket etmekteydi (Qafarov, 2008, s. 142). Zaten kısa bir süre sonra her biri, kendi ulusal cumhuriyetlerini ilan edeceklerdi.

Bolşeviklerin Azerbaycan'da gerçekten güçlü oldukları tek yer, Bakü şehriydi. Burada bir Bakü Sovyet'i (ya da Bakü Komünü) mevcuttu ve başına Stepan Şahumyan getirilmişti. Şahumyan'ın bu görevde bulunduğu dönemde, 31 Mart 1918 tarihinde büyük bir katliam yaşandı. Bakü'de Türkleri hedef alan bu katliamda 17.000'den fazla insan hayatını kaybetti (Kaya Kılıç, 2018, s. 686, 687). Ancak kayıp sayısı ile ilgili veriler, farklı kaynaklarda farklı rakamlarla ifade edilmiştir. Bu arada Bakü Komünü, Azerbaycan'ın 28 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan etmesinden sonra tehlikeye girdi. Yeni kurulan Azerbaycan Devleti'nin yardım talebi üzerine, Osmanlı Devleti bir İslam Ordusu hazırladı ve bölgeye gönderdi. Ordunun görevi Bakü'nün geri alınması ve İngilizlerin Tebriz ve Azerbaycan'a girmelerini önlemektir. Başında Nuri Paşa'nın bulunduğu Kafkasya İslam Ordusu, 9 Mayıs'ta Tebriz'e ve 16 Mayıs günü Nahçıvan'a ulaştı (Musa, 2000, s. 514). 15 Eylül'de Bakü ele geçirildi ve başkent 17 Eylül'de bu şehre taşındı (Kaya Kılıç, 2018, s. 686, 687, 693). Ancak bu yeni cumhuriyet uzun ömürlü olamayacaktı. Önce, Osmanlı, 30 Ekim 1918 tarihinde imzaladığı Mondros Mütarekesi'nin 11. maddesi gereğince, Azerbaycan'dan çekilmek zorunda kaldı (Musa, 2000, s. 519). Önemli bir siyasi ve askerî destekten mahrum kalan Azerbaycan'da yeni yönetimden duyulan memnuniyetsizlikler de arttı. Bu durum, ülkede komünistlerin etkisinin giderek artmasıyla sonuçlandı. 1919 yılı sonunda Azerbaycan hükümetinde komünistlerin etkisi arttı ve halk arasında da Bolşevik propagandası etkili oldu. Böylece hükümet değişikliği talebi gündeme geldi. Bunun üzerine, Yusufbeyli'ye Aralık ayında ikinci defa hükümeti kurma görevi verildi. Yeni hükümette ilk kez İttihad Partisi de yer aldı. Parti, Müsavat-Osmanlı iş birliğine karşı Bolşevikleri destekleyecekti.

Azerbaycan'da pek yakında kurulacak olan Bolşevik hâkimiyetinin ilk emarelerinden biri, 11-12 Şubat 1920 tarihindeki Azerbaycan Komünist teşkilatlarının I. Kurultayı'nda Azerbaycan Komünist Partisi'nin kurulması oldu. Bu tarihten sonra komünistler, Azerbaycan'daki mevcut yönetim aleyhine çalışmalara

hız vermiş görünüyor. Nitekim komünistler, Azerbaycan İçişleri Bakanlığı'nı, işçilerin hakları için verdiği mücadeleye engel olmaya çalışmakla itham etti ve işçi kulüpleri vasıtasıyla işçileri örgütledi. Bu vaziyet üzerine, İçişleri Bakanlığı İşçi Kulübü'nü kapattı ve 15 Mart 1920'de D. Bünyadzade, K. İsmayılov, S. Fetalizade ve birkaç kişi daha tutuklandı (Quliyev, 2008, s. 415, 416). 17 Mart 1920'de Lenin, Kuzey Kafkasya İhtilal Komitesi Başkanı Grigori Orconkidze'ye gönderdiği telgrafta, tüm çabanın Bakü'nün alınmasına sarf edilmesini istedi ve bu istek üzerine ayaklanma için hazırlıklar başladı (Kaya Kılıç, 2018, s. 696). Azerbaycan'da komünistler, işçi kitlelerin ayaklandırılması için hem Astrahan'dan hem de Türkistan'dan silah getirdiler. 1920 yılının mart ayında Türkistan cephesi komutanlığının yardımları ile, Krasnovodsk'tan Bakü'ye kayıklarla çok sayıda silah ve mühimmat taşınmıştı. 8 Nisan 1920'de Rusya Komünist Partisi (RKP) Merkez Komitesi toplantısında RKP Merkez Komitesi'ne bağlı Kafkas Bürosu'nun kurulması kararı alındı. S. M. Kirov, A. M. Nazaretyan, N. Nerimanov, Q. K. Orconikidze, Y. D. Stasova gibi isimler Büro'da görev alanlardan bazılarıydı (Quliyev, 2008, s. 421, 423).

1920 yılının nisan ayı başlarında, 11. Kızıl Ordu'nun bir kısmı Azerbaycan sınırına ulaştı ve ülkeye yönelik saldırı için hazırlanmaya başladı. Bakü'ye yönelik operasyona Kızıl Donanma da katıldı. Silahlı işçi müfrezeleri hızla petrol sahalarının, devlet dairelerinin, postanenin, telgrafın, tren istasyonunun ve radyo istasyonunun kontrolünü ele geçirdi (Volhonskiy ve Muhanov, 2019). 27 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, hâkimiyetin Bolşeviklere geçtiği hakkında bir anlaşma imzaladı (Bayramov, 2010, s. 38). 30 Nisan günü XI. Ordu Bakü'ye girerken, 7. süvari bölüğü Şamahı ve Ağsu şehirlerini, 1 Mayıs günü Sovyet zırhlı treni Gence istasyonunu ele geçirdi (Quliyev, 2008, s. 427).

Azerbaycan'da “Sovyet-karşıtı” Ayaklanmalar

Azerbaycan'da Sovyet iktidarının kurulmasından sonra, çeşitli sebeplerle çok sayıda ayaklanma yaşandı. Çoğu kaynakta, Sovyet iktidarının kuruluşu ve bu dönemde meydana gelen isyanlara yönelik açıklamalar genellikle birbiriyle paraleldir ve bunun tipik bir örneği şu şekildedir: “28 Nisan 1920'de Azerbaycan'da XI. Kızıl Ordu askerlerinin süngüleriyle Sovyet iktidarı kuruldu. Birçok bölgede, şiddet yoluyla bastırılan çok sayıda ‘Sovyet karşıtı’ ayaklanma meydana geldi” (Şamhal, 2019, s. 11). Ancak bunlar, ülkedeki gerçek vaziyeti yansıtan objektif ifadeler miydi? Yani bu isyanlar gerçekten doğrudan rejimin kendisine bir tepki olarak gelişen “Sovyet karşıtı” ayaklanmalar mıydı? Yoksa Sovyet yönetiminin hatalı politikalarına karşı tepki miydiler? İkinci tezi savunan ender çalışmalardan biri, Mamedova'nın

Antisovetskiye Vıstupleniya v Azerbaydjane 1920-1920-e gg. (Azerbaycan'da Sovyet Karşıtı Ayaklanmalar: 1920-1930'lar)' başlıklı makalesidir. O, arşivlerin gizli fonlarında yer alan tarihsel materyallere dayanarak hazırladığı çalışmasında meselenin bu yönüne vurgu yapmıştır. Mamedova'ya göre, 1920'lerin başlarındaki neredeyse tüm isyanlar, aç Kızıl Ordu askerlerinin yağma kampanyalarını önlemeye yönelikti ve bunun tek istisnası, 1920 Gence isyanıydı.

Sovyet iktidarına giden süreçte Azerbaycan halkının, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ne olan desteği azalmıştı. Bunun başlıca nedeni, ekonomik ve mali durumun giderek kötüleşmesiydi. Düşman ülkelerinin uyguladığı ekonomik ablukanın yanı sıra Sovyet Rusya ile ticari ilişkilerin kesilmesi, Azerbaycan'daki petrol sektörü başta olmak üzere diğer sektörleri de krize sokmuştu. Ayrıca enflasyon ve gıda fiyatlarının yanında işsizlik de artmıştı. Güney Kafkasya ülkeleri arasındaki askerî çatışmalar ülkedeki tüm su sisteminin zarar görmesine ve tarım ve hayvancılığın sekteye uğramasına yol açmıştı (Mamedova, 2012, s. 2). Dolayısıyla Sovyet iktidarının diğer iki Güney Kafkasya Cumhuriyeti olan Ermenistan ve Gürcistan'a göre Azerbaycan'da daha az direniş ve daha az kayıpla kurulabilmesi, Azerbaycan halkının Sovyetlere olan desteğinin bir sonucu olarak değerlendirilmiştir.

Peki, Sovyet hâkimiyetinin başlangıcında ve 1930'lu yıllarda yaşanan isyanlarla ilgili olarak yapılan iki farklı değerlendirmeden hangisi ülkedeki gerçek vaziyeti yansıtıyordu? Bunu anlayabilmek için, isyanlar, bunların ortaya çıkış sebepleri ve isyancıların talepleri üzerinde durmak gerekmektedir. İsyancıların meydana gelmesinde Azerbaycan halkının Sovyetlerin bazı uygulamalarından (toprakların müsadere edilmesi ve din karşıtı politikalar bunların başında gelmekteydi) rahatsızlık duyması en belirgin sebepler arasındadır. Ayrıca isyancı liderlerin halk arasında yaydıkları, Müslüman komünistlerin hain oldukları ya da Kızıl Ordu'nun aslında tüm halkı öldürmek için geldikleri şeklindeki söylentileri de bunda etkili olmuştur. Bunlara ilaveten Kızıl Ordu'nun bazı bölgelerdeki sert uygulamaları da huzursuzlukları körüklemiştir. Tüm bunlara ilaveten Dış İşleri Komiserliği ile Ermenistan arasındaki görüşmelerde, Azerbaycan'daki bazı arazilerin tartışmalı olduğuna dair beyanatlar da bu konuda zaten oldukça hassas olan Azerbaycan'da ortamı iyiden iyiye gerginleştirmiştir (Quliyev, 2008, s. 44). Zaten patlamaya hazır bir ortamda, Azerbaycan Milli Hükümeti'nin devrilmesinden sonra yeraltı faaliyetler yürüten bağımsızlık taraftarlarının giriştikleri faaliyetler ve propaganda çalışmaları 1920'li yıllardaki isyanların fitilini ateşlemiştir.

1920'li Yıllar

1920'li yıllardaki ayaklanmalardan en önemlisi, daha doğrusu en kitlesel olanı, 1920 yılında yaşanan Gence ayaklanmasıydı. 25-26 Mayıs 1920 tarihlerinde Gence kentinde başlayan bu isyan 6 gün sürmüştür (Mamedova, 2012, s. 3). Sebepleri hakkında kimi kaynaklarda yeni hükümetin politikasından duyulan memnuniyetsizlik ve Azerbaycan askerî birliklerini “sınıfsal olarak yabancı unsurlarından” arındırmak için alınan önlemler vb. yer alsa da (İsmailov, 2010, s. 271) görünen o ki esas hedef, Azerbaycan Milli Hükümeti'ni yeniden canlandırmaktı (Mirzəyeva ve Verdiyeva, 2018, s. 64). Nitekim Mamedova da bu noktaya dikkat çekerek, Gence olaylarının belirgin bir siyasi karaktere sahip olduğunu ve bunun, Bolşevikler ile Azerbaycan'ın ulusal gücü olan Müsavatçılar olmak üzere iki siyasi gücün çatışması olarak ortaya çıktığını söylemiştir. Nitekim Mamedova isyanın şehir halkını, etnik kökene göre ikiye bölündüğünü söylemiştir: Kızıl Muhafızları etkin bir şekilde destekleyen ve onlara güvenliklerinin garantörü olarak bakan Ermeniler ve Bolşeviklere karşı savaşan Müslümanlar, yani Türkler (Azerbaycanlılar). Müslüman kesiminin başında ise, Müsavatçı hükümet temsilcileri bulunuyordu (Mamedova, 2012, s. 3). Gerçekten de Gence'nin Azerbaycan'daki ulusal güçler açısından ayrı bir önemi vardı. Burası Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk başkenti, “Difai” teşkilatının merkeziydi ve bu sebeple milli ruh burada oldukça yüksekti (Turan, 2017). Bayramov da Gence'nin isyanın merkezi olarak öne çıkması ile ilgili olarak şunları söylemektedir:

Geçici Hükümet döneminde bu bölgede Bolşevizm'e meyledenler, komünist teşkilatlar organize edenler yok denilecek kadar azdı. Bakü Komiserleri ile bağlantı kurup Bolşevikleri destekleyenler, Gence'den 80 km uzaklıktaki Gedebe bakır madenlerindeki işçilerden kurulan Kızıl Muhafızlar idi. Onların da sayısı 300 kişiyi geçmiyordu. Lavrenti Beriyanın ifadesiyle, “Bakü Bolşevizm'in fethedilemez kalesiydi, Gence ise karşıdevrimcilerin yuvasına dönüşmüştü” (Bayramov, 2010, s. 24).

Mayıs ayının sonunda, Gence'de konuşlanan ulusal ordu birimlerinin başlattığı bu isyanın başında eski Azerbaycan ordusunun generalleri bulunuyordu (Mamulia ve Abutalıbov, 2014, s. 26). Şehir halkının ve çevre köylerin sakinlerinin bir kısmının da isyana katılmasıyla, isyancıların sayısı 10 bine ulaştı (İsmailov, 2010, s. 271). İsyancılar, Gence'deki Sovyet karargâhına saldırdılar ve 600 kadar Kızıl Ordu askerini esir aldılar (Mirzəyeva ve Verdiyeva, 2018, s. 64). İsyancılar birkaç gün boyunca Aksafa ile Bakü arasındaki demiryolu bağlantısını kesmeyi başardılar

(Mamulia ve Abutalıbov, 2014, s. 26). Bununla birlikte, Kızıl Ordu'ya Bakü'den yapılan takviye destek sonrasında Sovyet güçleri 27 Mayıs'ta Karabağ ve Zakatala'dan Gence'ye bağlanan yolları kapattılar (Mirzəyeva ve Verdiyeva, 2018, s. 64). 29 Mayıs günü isyancılara yönelik güçlü bir saldırı düzenleyen Sovyet güçleri, bundan bir sonuç alamadı. 30 Mayıs günü yaptıkları saldırı da geri püskürtülünce bu kez 31 Mayıs'ta çok daha büyük bir kuvvetle harekete geçtiler. Kızıl Ordu birlikleri bu isyanı büyük kayıplar vererek, 31 Mayıs'ta tamamen bastırabildi. Gence isyanında Kızıl Ordu'nun kaybı 808'di ve toplam ölü sayısı 1000'i bulmuştu (Aliyeva, 2018, 594). Hayatını kaybedenler arasında Azerbaycan ordusundan çok sayıda general ve yüksek rütbeli subaylar da vardı. Tümgeneral Memmed Mirza Kaçar, Tümgeneral Cavad Bey Şihlinsky, Albay Cahangir Bey Kazımbeyov hayatını kaybeden üst düzey askerlerden bazılarıydı. Birçoğu da Nargin adasına⁴ sevk edilerek burada kurşuna dizildi (Quliyev, 2008, s. 45).

Gence ayaklanmasından sonra bu kez Terter'de isyan başladı ve ardından tüm Karabağ bölgesine yayıldı (Memmedov, 2014, s. 51). Karabağ'daki isyanın başında Türk Komutan Nuri Paşa bulunuyordu (İsmailov, 2010, s. 272). 1920 yılının mayıs ayında başlayan ve Karabağ'ın çeşitli şehirlerinde (Şuşa, Ağdam, Berde) yaşanan bu isyanlara, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Millî Ordusu ve Türk subayları da destek verdi. Mamedova isyanın halk kitleleri tarafından sadece manevi olarak desteklendiğini söyleyerek bunun kitlesel bir nitelik taşımadığına vurgu yapmıştır. Amacı, ulusal hükümetin gücünü yeniden tesis etmek olan Karabağ'daki bu ayaklanma, iki hafta kadar sürmüştü (Mamedova, 2012, s. 4). 9 Haziran'da, XI. Kızıl Ordu'nun komutanı Levandovski, isyanın bastırılması emrini vermiş ve 10 Haziran'da isyan bastırılmıştır (Aliyeva, 2018, 594).

Karabağ'daki bu olaylar sırasında, ülkenin kuzeybatısındaki Zakatala'da bir başka direniş merkezi ortaya çıktı. İsyân, Şeki bölgesinin bir kısmına da yayıldı (Quliyev, 2008, s. 45). İsyancılara ana unsurunu köylüler teşkil ediyordu. Daha sonra isyancılara bu bölgede bulunan ulusal ordunun bir kısmı da katıldı (İsmailov, 2010, s. 272). Zakatala ve Şeki'deki isyanlar, 1920 yılının haziran ayında başlamıştı. İsyânın önderliğini ise, Türkiye vatandaşı olan Hafız Efendi üstlenmişti. Temmuz ayında ise bu kez Şamahı'da huzursuzluk başladı. Bu kez sebep, büyük kısmı Ermenilerden oluşan 1. Gürcü Alayı'nın yasadışı eylemleriydi (Mamedova, 2012, s.

⁴ Nargin adası, Hazar Denizi'nde bulunan ve deniz yoluyla Bakü'ye 45 dakikalık mesafeye sahip adadır. Ruslar, bu adayı Sarıkamış harekâtından sonra savaş esirlerinin tutulduğu bir kampa dönüştürmüşlerdi (Aslan, 2010, s. 287).

4). Gürcistan'ın Zakatala'yı ele geçirmek istediği ve bu sebeple Azerbaycan'a savaş ilan ettiğine dair söylentiler de yayılmıştı (Quliyev, 2008, s. 45). İsyancılar, 9 Haziran'da Zakatala kalesini ele geçirdi ve devrim komitesi üyelerini tutukladılar. Zakatala isyanı Kızıl Ordu tarafından sert bir şekilde bastırıldı (Aliyeva, 2018, s. 595).

Yukarıdaki örneklerden görüldüğü gibi, 1920'li yıllar boyunca gelişen isyanlarda bağımsızlık yanlısı grupların faaliyetlerinin belirgin bir etkisi söz konusudur. Nitekim Devlet Siyasi İdaresi'nin 10 Ekim 1931 tarihli muhtırasında da isyanlarda Müsavatçıların rolünün son derece büyük olduğu ifade edilmiştir (Aliyeva, 2022, s. 58). Ancak Mamedova 1920'li yıllar boyunca Azerbaycan'ın hemen her yerinde görülen bu isyanların nedeninin çoğunlukla suiistimaller olduğunu, Bolşeviklerin sert muamelesinden kaynaklandığını, politik ya da kitlesel bir karaktere sahip olmadığını iddia etmiştir:

1920'lerdeki gösteriler belirgin bir politik karaktere sahip değildi ve kitlesel ve birbirleriyle bağlantılı değildi. Bunlardan sadece birkaçı siyasi bir karaktere sahipti, Bolşeviklerin ve henüz Müsavatçıların ve onların Türk silahlı kuvvetlerinden destekçileriyle çatıştılar. Üst sınıfın temsilcilerine ek olarak, bazen köylüler de onlara katıldılar. Ancak bu katılım büyük olasılıkla, eski sahiplerin, hanların ve ağaların baskısı altında gerçekleşti. Sadece Gence ayaklanması kitlesel olması hasebiyle farklı bir karakter taşıyordu (Mamedova, 2012, s. 6).

1930'lu Yıllar

1920'lerdeki isyanlardan sonra Sovyet yönetimini en çok uğraştıran, 1930'lu yıllarda yaşanan isyanlar olmuştur. Kolektif çiftliklerde yapılan hatalı hesaplamaların, her kesimden köylülere uygulanan sert idari tedbirlerin köylüler arasında kitlesel bir hoşnutsuzluğa yol açması, isyanların başlıca sebebiydi (Danilov ve Flippov, 2009, s. 188, 189). Sovyet hükümetinin 1933-1934'te kolektif çiftliklerin küçülmesi ve binlerce insanın kolektif çiftliklerden ayrılması üzerine uygulamalarını daha da sertleştirmesi isyanları körüklemiştir. Sovyet hükümeti, kulak olarak tanımlanan gruplara ilave vergiler ve iş günleri yüklemiş, erzak vergisini ödemeyen kulakların kurşuna dizileceğini açıklamıştı. Sovyet yetkililerinin düşen kolhoz üretiminden kolhoz yöneticilerini sorumlu tutarak onları mahkemeye vermesi de ortamı iyiden iyiye gerginleştirmişti (Məmmədov, 2014, s. 55). Zeynalov da katı kolektifleştirme siyasetinin bu isyanlara sebep olduğu görüşündedir. Ancak bu süreçte de bağımsızlık yanlısı grupların müdahalelerinin devam ettiği görülmektedir. Nitekim Zeynalov, Sovyet iktidarının gerçekleştirdiği uygulamaların, Azerbaycan'daki

isyan hareketine yeni bir ivme kazandırdığını, dağlık arazi yapısından ve İran sınırının zayıf korumasından istifade eden isyancıların, 1930'ların sonuna kadar Sovyet yönetimini uğraştırdığını ifade etmiştir (Zeynalov, t.y.). Sovyet belgelerinde “Kaçak” olarak tabir edilen bu unsurlar, Sovyet yönetimine karşı propaganda yoluyla da mücadeleye başlamıştır. Bu hususta Manaflı'nın eserinde bize bir arşiv belgesinden şu ilginç anektod aktarılmaktadır:

Azerbaycan topraklarındaki bazı Sovyet karşıtı unsurların ortadan kaldırılması, diğer unsurlar arasında panik yarattı. Bazıları kaçaklara katıldı. Bazıları ise, gizlendiler. Bunların önemli bir kısmı da yapılan tutuklamaların hukuka aykırı olduğu ve Sovyet hükümetine karşı derhal harekete geçilmesi gerektiği konusunda yoksullar, orta sınıf ve işçiler arasında propaganda yapmaya başladılar. Propagandacılar halk arasında şöyle bir söylenti yaymıştı: “SSCB'de ayaklanmaların başlamasından sonra, Sovyet hükümeti kendini güvensiz hissetmektedir. Ancak liderler, konumlarını ne pahasına olursa olsun korumaya çalışmaktadırlar. Ancak, tüm çabalara rağmen, hükümet yakında düşecek” (Manaflı, 2000, s. 30).

Görüldüğü gibi, bağımsızlık yanlısı gruplar, Sovyet hükümetinin mevcut durumda daha fazla direnemeyeceği ve pek yakında düşeceği söylentileri ile aynı zamanda psikolojik bir mücadele de yürütmüşlerdir.

Danilov, sadece 1931 yılı içerisinde 400'den fazla silahlı isyancı birliğin kolektifleştirmeye karşı mücadele ettiğini ve isyan hareketine 5 binden fazla kişinin katıldığını ifade etmiştir (Danilov ve Flippov, 2009, s. 188, 189). Bu tür isyanlardan ilki, 1930 yılının baharında Nuha-Zakatala rayonunda yaşanmıştır. Ayaklanmanın nedenleri; aynı yıl başlatılan kolektifleştirme ve din-karşıtı mücadele kapsamındaki uygulamalardır (Mammadov, 2019, s. 1049). Bunlara ek olarak köylülere, zanaatkârlara ve esnafa uygulanan ağır vergiler ve nüfusun yiyecek arzının yetersiz olması bu isyanın sebepleri arasındaydı (Mamedova, 2012, s. 6).

Nisan ayındaki bu isyanda hem Sovyet hükümet yetkilileri hem de isyancılar ağır kayıplar vermiştir. Sovyet hükümetinin kayıpları 73 ölü, 70 yaralı ve 18 esir şeklindedir. İsyancıların kayıpları ise 302 ölü, 162 yaralıydı ve 680 kişi esir düşmüştü. İsyana katılan köylülerin cezalandırılmasına 22 Nisan'dan itibaren ordu birliklerinin de desteğiyle başlanmış ve operasyon sırasında direniş gösterenler orada kurşuna dizilmiştir. Nuha-Zakatala bölgesindeki bu ayaklanmaya katılanlara yönelik 1931'in başlarında gizli bir operasyon düzenlenmiştir. Bu operasyon, 1931 yılının mart ayı ortasında sona ermiştir. Gözaltına alınanlarla ilgili davalar, Yüksek Devrim

Mahkemesi'ne devredilmiştir. Devlet Siyasi Bürosu'nun bu operasyonunun sonuçlarına ilişkin görüşü oldukça çarpıcıdır. Buna göre isyana yol açan sebepler; parti-Sovyet aygıtının yozlaşmış çetelerle dolması, yerel parti çalışanlarının cehalet ve beceriksizliği nedeniyle partinin köydeki direktiflerinin açıkça ihlal edilmesi ve bunun sonucunda köyün en fakir kesimlerinde Sovyet iktidarının uygulamalarına karşı hoşnutsuzluğun ortaya çıkmasıydı (Mammadov, 2019, s. 1049, 1051, 1056).

Bir diğer isyan bölgesi Nahçıvan'dı. Ayaklanma burada da 1930 yılının bahar ayında patlak vermişti. İsyanın çıkış nedeni de aynıydı: Şiddetli kolektifleştirme.⁵ İsyana, Mayıs ayı ortasına kadar yani bir ay içinde ortadan kaldırıldı. Aynı sene Gence'de de çeşitli gösteriler yapıldı. Bunların hepsi Sovyet iktidarının ekonomi politikalarına ve özellikle de kolektifleştirmeye bağlıydı. Azerbaycan Devlet Siyasi İdaresi'nin (AzGPU) 1930 başlarında yaptığı bilgilendirmeden de bunu açık şekilde görüyoruz: *“Azerbaycan köylüsünün genel siyasi durumunun kötüleştiği ve bunun silahlı kulaklar ve akrabalarının oluşturduğu çeteler etrafında yoğunlaşan isyancı hareketin sebebi olduğu”* (Mamedova, 2012, s. 7) belirtilmişti.

Bir başka isyan, Şeki'de patlak vermişti. İsyanın başındaki isimlerden Esedulla Sadıkov, üye olduğu gizli teşkilatın 8 Nisan 1930 tarihli son toplantısında isyana, Azerbaycan'da Sovyet hâkimiyetinin kurulmasının 10. yıldönümünde başlanmasına karar verildiğini söylemiştir. Yine isyancılardan Mustafa Bey Alicanbeyov'un 4 Mayıs 1930 tarihinde hapisanedeki sorgusunda verdiği ifadeye göre, bahsi geçen gizli teşkilat 'Halkçı' adını taşıyordu ve Türkiye ile sıkı bir ilişki içerisindeydi ve başında Kara Bekir Paşa ve Mehmet Emin Resulzade bulunuyordu (Manafli, 2000, s. 34, 35). Bu bilgi önemlidir çünkü bu, Şeki'deki isyanın aynı zamanda siyasi bir niteliğe de sahip olduğunu göstermektedir. Şeki isyanı 12 Nisan'da başlamış ve isyancılar ertesi gün 13 Nisan 1930 tarihinde şehri ele geçirmiştir. İsyana kısa süre içerisinde Kah, Zakatala ve diğer bölgelere de yayılmıştır (Məmmədov, 2014, s. 56). Kah rayonundaki isyanda isyancılar ilk aşamada başarılı sonuçlar elde etmiştir. Durumun tehlikeli boyutlara ulaştığını gören bölge komitesi, 30 kişilik bir birlik göndermiştir. Ancak 15 Nisan 1930'da Tala'da ve bundan bir gün sonra Kateh köylerinde de isyanlar başlamıştır (Manafli, 2000, s. 48). Bu arada isyancılar; Kah, Zakatala, Balaken, Aliabad, İlisu'da tutsakları serbest bırakmış ve bu bölgelerde Moskova, Tiflis ve Bakü'de çok yakında Sovyet hâkimiyetinin yıkılacağı söylentisini yaymıştır

⁵ Kolektivizasyon, kolektifleştirme ve kolhozlaştırma ile aynı anlama gelip özel mülkiyet hakkına son verilmesi, bütün arazilerin devletleştirilmesi esasına dayanmaktadır. Kolhozlaştırma ile hemen bütün Türk bölgelerinde isyanlar çıkmış, Sovyet yönetimi bunu büyük katliamla bastırmıştır (Yalçınkaya, 2004, s. 159-164).

(Məmmədov, 2014, s. 56). Azərbaycan'daki farklı rayonlarda ardı sıra patlak veren isyanlar, Sovyet yetkililerini oldukça uğraştırmış görünmektedir. Nitekim isyanın yatıştırılması için bu bölgelere çok sayıda askerî güç sevk edilmek zorunda kalınmış ve iki taraftan da kayıplar verilmiştir. Şeki'nin isyancıların elinde olduğu günlerde, Sovyet yönetiminin tüm olumsuz eylemlerinden yerli komünistleri sorumlu tutan isyancılar, ayaklanma günlerinde 27 komünist ve Sovyet aktivisti öldürmüştür (Manafli, 2000, s. 47). İsyanın bastırılmasından sonra, Azerbaycan Komünist Partisi Zakatala-Nuha Bölge Komitesi'nin Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi'ne sunduğu raporda, 3 bölgede isyanın bastırılması operasyonunda 23'ü komünist, 6'sı Komsomol üyesi ve 22'si bitaraf olmak üzere 51 kişinin öldürüldüğü belirtilmiştir. 12 Nisan -12 Mayıs 1930 arasındaki dönemde isyancıların kaybı ise, 180 ölü, 150 yaralı ve 865 tutuklu idi (Məmmədov, 2014, s. 56).

1930'lu yıllardaki isyanlardan bahsederken bunları çoğunlukla kolektifleştirme siyasetiyle ilişkilendirerek izah etmeye çalıştık, ancak fitili ateşleyen ve Sovyet yönetimine karşı öfkeye neden olan bir başka belirleyici etken daha vardı. Bu ise, o yıllarda yeniden hız kazanan din karşıtı politikalarıdır. Sovyetler Birliği'nde 1925'te kurulan Mücadeleci Ateistler Birliği'nin (*Soyuz Voinstvuyuşih Bezbojnikov*) kurulmasından sonra daha sistemli hâle gelen din karşıtı mücadele, 1927 yılında kısa bir duraklama sürecine girmişti. Bunun nedeni, Birinci 5 Yıllık Plan'ın daha rahat uygulanabilmesi için toplumsal gerginliğin azaltılmasına ihtiyaç duyulmasıydı. Ancak barış dönemi kısa sürdü. Sovyet yönetimi 1928 yılında yeniden din karşıtı uygulamalarına hız verdi. Din karşıtı propaganda 1930'lu yıllar boyunca da yoğunluğunu arttırarak devam etti. Köylerde kolektifleştirmenin en yoğun olduğu bu yıllarda din karşıtı propaganda da hız kazanmıştı.

Kolektifleştirme ve din karşıtı mücadelenin eş zamanlı olarak yoğunluk kazanması ise, din adamlarının köylüler arasında propaganda ettiği "kolhozların din karşıtı olduğu" şeklindeki düşüncenin güçlenmesine neden olmuştu (Özdemir, 2019, s. 182, 184). Kazan'daki camilerde mollalar açıkça "Allah'ın kolektif çiftliklere karşı olduğunu, çünkü Kur'an'ın özel mülkiyeti desteklediğini" ifade ediyordu (Sherwood 1930, s. 22). Urallarda ise rahipler, kolektif çiftliklere dâhil olan herkesin İsa'yı yeniden çarmıha germiş olacağı ve kilisenin çiftliklere katılanları aforoz edeceği şeklinde vaazlar veriyorlardı (Rusya Sosyo-Politik Tarih Devlet Arşivi [RGASPI] f. M-1, op.23, d. 992, l. 78).

Din karşıtı uygulamalar, örneğin Azerbaycan'ın Şeki bölgesinde 1930 yılında meydana gelen kolhoz karşıtı isyanlardan önce ortamı iyice germiştir. Manaflı'nın aktardıklarına bakılırsa, Şeki'de camiler kapatıldıktan sonra, halk tarafından camilere verilen binlerce haliya el konularak başkalarına dağıtılmıştı. Camilerin minareleri yıkılmış, 200-300 yıllık kestane ağaçları kesilmiş, kadim mezarlıklardaki ağaçlar da yok edilmişti. Şekli din adamları da Sovyet hükümetinin hedefindeydi (Manaflı, 2000, s. 22). Din karşıtı bu tür uygulamalar, hem yukarıda detaylarını aktardığımız Nuha-Zakatala'daki ve hem de Şeki'deki isyanlarda tetikleyici unsurlardan biri olmuştur.

Sonuç olarak, Azerbaycan'da 1930'lu yıllarda gerçekleşen isyanlar, Sovyet-karşıtı ve bağımsızlık yanlısı olmaktan uzaktır. Bunlar, kolektifleştirmenin ve din-karşıtı politikaların halk arasında sebep olduğu hoşnutsuzluğun bir sonucuydular. Şeki isyanını incelediği çalışmasında Manaflı da isyanları yorumlarken, aslında huzursuzlukların Sovyetlerin bazı uygulamalarından kaynaklandığını ve isyanların çıkışındaki temel faktörün bu olduğunu ifade etmiştir:

Komünist Bolşevik Partisi'nin kitlesel kolektifleştirme ve bu bağlamda kulakları bir sınıf olarak ortadan kaldırma kararı ile 1930'daki Şeki ayaklanması arasında mantıksal bir bağlantı vardır. Bu isyanın nedenlerini, devletin tüm üretim ilişkileri üzerinde topyekün denetimini sağlamaya çalışan Sovyet sisteminin dışında aramak bu tarihi olaya karşı bilimsellikten uzak, ciddi olmayan bir tavidir. Şeki'deki ve Zakatala-Nuha'nın diğer bölgelerindeki isyancıların Komünist Parti'nin 5 Ocak 1930 tarihli kararıyla⁶ bağlantısı o dönemin resmi çevreleri tarafından da kabul edildi. Azerbaycan Komünist Partisi Zakatala-Nuha Bölge Komitesi'nin Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi'ne verdiği bilgiler, bu söylediklerimizi doğrulamaktadır. Raporda şöyle deniyordu: "...son üç ayda bu çalışma (ayaklanmaya hazırlık) daha yoğun hale geldi. Bunun nedeni, sosyalizmin kapitalist unsurlara -kulaklara ve din adamlarına- karşı her cepheden saldırı başlatmasıydı (Manaflı, 2000, s. 40).

Manaflı'nın da vurguladığı gibi, Azerbaycan'da 1930'lu yıllarda meydana gelen ayaklanmaların genel karakteristiği, bunların Sovyetlerin kolektifleştirme ve din karşıtı siyasetine yönelik bir tepkinin sonucu olarak gerçekleşmiş olmalarıdır. Ayrıca

⁶ Komünist Parti Merkez Komitesi'nin bu kararına göre, 1932 yazına kadar kitlesel kolektifleştirme tamamlanmalı ve bu süreçte, kulaklar bir sınıf olarak ortadan kaldırılmalıydı.

bu politikalara yönelik toplumsal tepkinin sadece Azerbaycan'la sınırlı olmadığını ve Sovyetler Birliği'nin farklı bölgelerinde de yaşandığını belirtmek gerek. Örneğin, Daralagyaz'ın (Ermenistan SSC) güney bölgelerinde iki binden fazla köylü kolektifleşme karşıtı protesto gösterilerine katılmıştı ve 1929 yılının sonunda Sisian ve Goris şehirlerinde kolhoz karşıtı gösterilerin düzenlenmesi için 90 üyeden oluşan bir Taşnaksutyun yeraltı örgütü kurulmuştu (Garibyan, 2019, s.23). Yani kolektifleştirmeye yönelik bu tepkiler Azerbaycan'a özgü değildi. Ve son olarak, 1920'li yıllardaki ayaklanmaların aksine 1930'lu yıllardaki bu ayaklanmalar, "Sovyet rejimini" hedef alan, onu yıkmaya yönelik bir teşebbüs olmaktan uzaktı.

Sonuç

Azerbaycan'da 1920'li yıllar boyunca gelişen isyanlarda din karşıtı siyasetin neden olduğu gerginliklerin ya da toprakların müsadere edilmesinin veyahut bazı Sovyet yetkililerinin görevini kötüye kullanmalarının halkı öfkeye sevk etmiş olması muhtemeldir. Ancak bu yıllardaki isyanların karakteristik özelliği, söz konusu olaylarda bağımsızlık yanlısı grupların faaliyetlerinin ve propagandalarının belirleyici bir rol oynamasıdır. Bunun en tipik örneği, Gence isyanıdır. Bu isyanın Gence'de gerçekleşmesi bir tesadüf değildi. Daha önce de belirtildiği gibi, Gence şehri Azerbaycan'daki ulusal güçler açısından ayrı bir öneme sahipti. Burası, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk başkenti olmasının yanında, "Difai" teşkilatının merkeziydi ve bu bölgede komünist teşkilatlar yok denilecek kadar azdı. Nitekim Gence'deki isyanın esas teşvik edici unsuru, Türk subayları ve Azerbaycan Milli Ordusu idi. Ancak aynı şeyi 1930'lardaki isyanlar için söylemek mümkün değildir. Çünkü bunlar, Sovyet yönetimin belirli politikalarının doğurduğu rahatsızlıktan kaynaklanan isyanlardı. Bu dönemdeki isyanların "Sovyet karşıtı" olmadığı yani bir iktidar değişikliği talebi içermediği iddiasını doğrulamak için, isyanın sebepleri ve isyancıların taleplerine bakmak yeterlidir. Nitekim 1930'lu yıllardaki isyanlar, Sovyet yönetiminin kolektifleştirme politikasının ve eş zamanlı olarak hız verilen din-karşıtı politikaların ve esas olarak da bunların gereğinden fazla sert bir şekilde uygulanmasının bir sonucudur. Bu bakımdan, 1920'li yıllardakilerin aksine, kolektifleştirme yıllarında meydana gelen isyanları 'Sovyet rejimini' hedef alan topyekûn bir bağımsızlık mücadelesi olarak sunmak, gerçekçi ve objektif gözükmemektedir.

Kaynakça**Arşiv Belgeleri**

RGASPI (Rusya Sosyo-Politik Tarih Devlet Arşivi), fond (f.) M-1 liste (op.) 23, dosya (d.) 992, varak (l.) 78.

Kitap ve Makaleler

Abdullayeva, M. (2016). *İstoriya Azerbaydjana: s drevneyşih vremen do pervih desyatiletii XXI. veka*. Baku: İzd-vo Bakı Universiteti.

Aliyev, İ. (1995). *İstoriya Azerbaydjana s drevneyşih vremen do načala XX. veka*. Baku: "Elm".

Aliyeva, F. (2018). 1920-1922 Yıllarında Azerbaycan'da Sovyet Yönetimine Karşı İsyenlar (Rusya Devlet Askerî Arşiv Belgelerine Dayanarak). B. Çetin, A. Kılınç, M. Özler, H. M. Yücel ve S. Nurdan (Yay. haz.). *XVIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler (VI.Cilt)* içinde (s. 593-604). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Aliyeva, S. (2022). Sovyet Karşıtı Mücadelede Mehmet Kasım. *Dünya İnsan Bilimleri Dergisi*, 1, 46-61.

Aslan, B. (2010). I. Dünya Savaşı Esnasında Nargin Adası'nda Türk Esirler. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, 42, 283-305.

Attar, A. (2008). Milli Kimliğin Siyasallaşan Yüzü: Difâi. *Bellekten*, 72(263), 175-192.

Bağirova, İ. (1999). "XX. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'da Milli Partilerin Oluşması ve Faaliyeti". *Azerbaycan*, 47(326), 7-10.

Bayramov, X. (2010). *Gəncə üsyanı 1920: Sənədlər və materiallar*. Z. Sadatlı (Ed.). Baku: Ləman Nəşriyyat.

Conquest, R. (1986). *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*. New York: Oxford University Press.

Danilov A. A. ve Filippov, A. V. (2009). *İstoriya Rossii. 1900–1945*. Moscow: Prosveshchenie.

Garibyan, A. A. (2019). Povsednevnoye sopritivleniye krestyan v protsesse kollektivizatsii Armenii. *Revolutsiya 1917 g. v Rossii: İstoki, Otsenki, Znaçeniye: Sbornik Materialov po itogam mejdunarodnoy (24-25 oktyabrya 2017 g.)*. E. M. Petroviçeva, S. G. Yegorova ve A. V. Lyapanov (Ed.). Vladimir.

- Guliyev, C. B. (Yay. haz.). (1979). Golçomaglar. *Azərbaycan Sovət Ensiklopediyası* (C. 3, s. 201). Bakı.
- Hasanov, B. (2018). Şimali Azərbaycanın Qarabağ Regionunun Tarxi Coğrafiyası, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 34(2), 445-468.
- İmanov, V. (2003). *Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934) Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azərbaycan Cumhuriyeti'nin Temsili*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- İsmailov, E. (2010). *Oçerki po istorii Azerbaydjana*. Moskva: "Flinta".
- Kaya Kılıç, S. (2018). Arşiv Belgelerine Göre 1917 Rus Devriminin Azerbaycan Üzerindeki Etkileri. B. Çetin, A. Kılınc, M. Özler, H. M. Yücel ve S. Nurdan (Yay. haz.). *XVIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler (6. Cilt)* içinde (s. 683-719). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Mahmudov, Y. M. (2013). *Gubadlı: Vorota Drevney Azerbaydjanskoy Zemli Zangezur*. Bakı: "Turhan İPO".
- Mamedova, Ş. (2012). Antisovetskiye Vıstupleniya v Azerbaydjane 1920-1930-e gg. *Voprosı İstorii*, 3, 1-9.
- Mammadov, A. (2019). 1930'daki Nuha-Zakatala İsyanı'nın Yenilgisinden Sonra Alınan Ceza Önlemleri Hakkında. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6(2), 1045-1059.
- Mamulia, G. ve Abutalıbov, R. (2014). *Strana Ogney. V borbe za svobodu. Nezavisimost: Politiçeskaya istoriya azerbaydjanskoy emigratsii 1920-1945 gg*. Bakı: "CBS".
- Manafli, H. (2000). *Şəki Üsyanları*, Bakı: "Zaman".
- Məmmədov, N. Z. (2014). Sovət Hakimiyyəti Orqanlarının Səhv Siyasətinə Qarşı Gənişlənən Kəndli Hərəkəti (1920-1930-cu illər). *Bakı Universitetinin Xəbərləri*, 2, 50-58.
- Mirzəyeva, N. ve Verdiyeva, T. (2018) *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gəncə quberniyasından olan dövlət xadimləri*. Gəncə: "ELM" Nəşriyyatı.
- Musa, İ. (2000). Azərbaycan-Osmanlı Siyasi-Askeri İlişkileri (1917-1918). *Bellekten*, 64(240), 509-522.
- Özdemir, B. (2019). Sovyetler Birliğı'nde Din Karşıtı Mücadele ve Komsomol. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXIV (1), 179-196.

- Özpinar, Z. G. (2022). *Ermeni Meselesinde Son Kırılma Noktası: II. Karabağ Savaşı*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Karabük: Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Qafarov, V. (2008). Ekim 1917 Devriminden Sonra Bolşevik Rusya'nın Azerbaycan Siyaseti ve Bakü Sorunu. *Akademik Bakış*, 2(3), 139-151.
- Quliyev, C. (2008). *Azərbaycan tarixi: aprel 1920-iyun 1941*, Cilt 7. Bakı: "Elm".
- Sadıgov, R. (2015). Rus İhtilallerinin Azerbaycan'a Etkileri: Bağımsızlığa Giden Yol. *Gazi Türkiyat*, 16, 165-185.
- Sherwood, M. (1930). *The Soviet War on Religion*, London: Modern Books.
- Şamhal, L. (2019). Za što borolis: Usmiriteli vostaniy v Azerbaydjane bili toje kazneni sovetskoy vlastyu. *Kaspi*, 56, 11-14.
- Turan, A. (2017). Gəncə üsyanının təşkilatçısı və ideoloqu. *Halq Qezeti* (7 Mart 2017).
- Volhonskiy, M. ve Muhanov, V. (2019). Po sledam Azerbaydjanskoy Demokratiçeskoy Respubliki. Erişim Tarihi: 22.10.2021, <http://library.khpg.org/files/docs/1359453565.pdf>
- Yalçınkaya, A. (2004). *Yetmiş Yıllık Kriz: Sovyetler Birliği'nde Moskova-Türkler İlişkileri* (3. bs.). İstanbul: Beta.
- Zeynalov, E. (t.y.). Kak v sovetskom Azerbaydjane raspravlyalis s gaçagami. Erişim Tarihi: 29.12.2021, <https://azerhistory.com/?p=10707>

Summary

A short time after independence between 1918-1920 in Azerbaijan, the Soviets seized power on April 28, 1920. Numerous uprisings occurred in the early 1920s and 1930s for various reasons in Azerbaijan under Soviet rule. The rebels are referred to as "bandits" (qachaq) in the reports of the State Political Administration (GPU). The 1920 Ganja was a major uprising. This rebellion, which started in the city of Ganja on 25-26 May 1920, would last for 6 days. The Ganja revolt had a distinctly political character. The goal of the uprising was to liberate Azerbaijan from the Soviet occupation and put an end to the communist regime. During the uprising that started on the night of May 25-26, the rebels quickly took control. On May 29, the Bolshevik attack on the rebels ended in failure and then the XI Army Command further strengthened its military power in the city. The XI Red Army command brought additional forces to Ganja. According to information from the Soviet officials, attack by the Bolsheviks on May 31 led to the suppression of the uprising that day. The rebellion was completely suppressed by evening.

In May 1920, a series of protests and civil unrest broke out in several cities of Karabakh (Shusha, Agdam, Barda). The leader of the rebellion was Turkish General Nuri Pasha. The uprising in Karabakh was suppressed after lasting about two weeks. While the rebellion in Karabakh was persisting, in June 1920 riots occurred in Zakatala and Sheki in the northwest of the country. Participants in a rebellion were peasants. The rebellion was led by Hafiz Efendi, a citizen of Turkey. In July, unrest began in Shamakhi. A major reason for the revolt of July in Shamakhi was the illegal actions of the 1th Georgia Regiments composed mostly of

Armenians. For the same reason, uprisings took place in Lankaran and Quba in the autumn of 1920. In March 1923, the khans and a wealthy or prosperous peasants, who hold the highest social status. Between 1924 and 1925, rebellions took place in Khachmaz and Kurdistan. After these rebellions that took place during the 1920s and seemed to have bothered the Soviet administration, there were uprisings as a reaction against the collectivization initiated by the Soviet administration in the 1930s. Erroneous calculations on collective farms and harsh administrative policies resulted in mass discontent among the peasants. Anti-religious policies were among the causes of the riots in the 1930s. The peasants resisted collectivization, not only because they did not want to lose their economic freedom, but also because it was coupled with the closing of their churches. With the forced collectivization, the anti-religion policies gained momentum in Azerbaijan. This gave rise to the notion that "kolkhozes are anti-religious" propagated by the clergy among the peasants. Therefore, a decree was issued on March 5, 1930. The Soviet officials tried to ease the tension by decree. But it didn't work. Anti-religious policies had tensed the atmosphere before the uprisings against the collective farm. The first uprising took place in the Zakatala district of Nuha in the spring of 1930. The reasons for the uprising were the heavy taxes imposed on peasants and artisans and also the insufficient food supply of the population. In the spring of 1930, an uprising also started in Nakhchivan. The cause of the Nakhchivan Revolt was violent collectivization. The rebellion was mostly attended by representatives of the upper class and the clergy. Finally, the revolt of Nakhchivan was suppressed within a month by Soviet troops. In 1930, there were various demonstrations in Ganja. All of these uprisings occurred due to the economic policies of the Soviet government and, in particular, collectivization.

All these revolts are often described in the sources as "anti-Soviet revolts". But was this statement an objective description explaining the current situation, or was it possible to claim otherwise? In this study will be examined the uprisings that took place in Azerbaijan during the Soviet period and the reasons for their occurrence. Thus, the question of whether these were "anti-Soviet uprisings" as described in the sources, or whether they were simply the result of discontent with some practices of the Soviet administration, will be tried to be answered.